

Műhely

GLATZ FERENC:

TRIANON ÉS A MAGYAR TÖRTÉNETTUDOMÁNY*

A felbomlás és a tudományos élet

Azt a pályázati felhívást, amelyet 1920-ban egy „magyar hiszekegy”, egy magyar imádság megírására kítűztek – ezekkel a verssorokkal nyerték meg: „Hiszek egy Istenben! Hiszek egy hazában, Hiszek Magyarország feltámadásában!”

– A kis versikét, amelyet azután iskolában tanítás kezdetén közösen mormoltak a gyerekek, egy döntőbizottság, melyben a Magyar Tudományos Akadémia fontos szerepet töltött be, választotta ki a pályázatokból. S ez nem véletlen. Annak a propagandának a megindításában, amely a háborús vereség, Habsburg Károly lemondása, a Monarchia összeomlása után Magyarországon kibontakozott a történeti Magyarország szétdarabolása ellen, a magyar tudományos világ aktív, s igen gyakran indítványozó résztvevője volt.¹ A béketárgyalásokra utazó magyar delegáció – amely inkább csak átvevője volt a békeszerződésnek, mintsem valódi alakítója – tiltakozását előkészítő tervezetek, tanulmányok kidolgozásában éppen úgy részt vett a magyarországi tudományosság (földrajzprofesszorok, közgazdászok s nem utolsósorban történészek), mint azon többnyelvű brosúrairodalom megfogalmazásában, mely irodalom a Monarchia, s így a történeti Magyarország felbomlásának időszakában íródott, s mely – tegyük hozzá – valószínűleg olvasatlanul elfeküdt a korabeli publicisztikai irodalom mérhetetlen garnizonjában. A budapesti egyetem La Hongrie című térképes füzete Magyarország nemzetiségeinek elhelyezkedését mutatja be a IX. század végén, a XII., XIII. és a XV. században, érzékeltetve, miként jönnek a későbbi évszázadokban fokozatosan az országba a magyarországi nemzetiségek. A pozsonyi egyetem irata (Pro Hungaria) azt igyekszik bizonyítani, hogy a szlovákoknak Magyarország állami keretein belül milyen jó helyzetük volt, sőt kedvezményeik, kiváltságaik voltak, s a létrehívandó csehszlovák nemzeti egység mennyire nem „történelmi valóság”, s hogy a szlovákoknak nemzeti mivoltukat tekintve egy Csehszlovákiában jobban kellene félniük, mint a régi Magyarország keretében. Ugyanígy „szózat” fordul a „művelt világ egyetemeihez” a debreceni egyetem, történész tollából származó írással igyekezvén bizonyítani, hogy Magyarország a Kelet és Nyugat közötti konfliktusok áldozata, valójában pedig nem más mint egy „közvetítő nép” Kelet és Nyugat között, s mennyire hagyománya Magyarországnak a nemzetek érzelmi és érdekközössége. Mindezek után azt hiszem, elegendő, ha

*Előadásként elhangzott 1976 novemberében az erlangen-nürnbergi egyetemen.

¹ Igen jól példázzák ezt az Akadémia Főtitkári Hivatalának iratai az 1920. évből. Régi Akadémia Levéltár (a továbbiakban RAL) Főtitkári iratok 1920.

csak utalok azokra a tényekre, hogy a történettudományos közélet központjában álló és a két világháború között kulcsszerepet betöltő Domanovszky Sándor írja meg a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája alapelveit összefoglaló történetpolitikai broszúrát „A magyar kérdés történeti szempontból tekintve” címmel, hogy a fent említett röpiratok megfogalmazói jónevű történészprofesszorok (Holub József, R. Kiss István), s hogy az Akadémia Szózatát a „művelt világhoz” szintén történész, Angyal Dávid fogalmazta meg.²

Ha e tényhez hozzászámítjuk még azt is, hogy a magyar történetírók közül szinte mindenki (az európai hírű Marczali Henrik, a „fiatalok” közül Domanovszky Sándor, Szekfű Gyula, Hóman Bálint) megírja a maga „trianoni” művét, akkor már világossá válik, hogy nem azért történészek a magyar revíziós iratok elsőszámú megfogalmazói, mert valamiféle véletlen folytán történészek ültek volna a különböző tudományos intézmények vezető pozícióiban, hanem egyrészt a Monarchia s így a történeti Magyarország szétesése hívta elő a történelmi érveket, keltette fel a történetírás figyelmét. Másrészt az a tény, hogy a társadalmi és állami intézményektől függetlenül is szükségét érzik a régi államalakulat széteséséről – mint nemzeti sorskérdésről – beszélni s írni, mutatja már a mai kutató számára, hogy a legszorosabb értelemben vett napi politika, a politikai ideológia és a történeti szaktudomány érintkezésének egy igen sajátos esetével állunk szemben.

*

A politikai tény ismeretes. A világháborúban győztes antant hatalmak európai politikai céljainak érvényesülésével egybeesett a Monarchia kis nemzeteinek és a Monarchia szomszédos államainak (Románia, Szerbia) törekvése: a háborús vereség után a soknemzetiségű Monarchia kis államokra töredezett. A politikai felbomlás majd két-estendős folyamatában Magyarország sajátos helyet kapott és sajátos szerepet játszott. Mint ismeretes, 1867, az osztrák–magyar kiegyezés óta a dualista államrendszeren belül Magyarország viszonylagos önállóságot élvezett, s területileg, közjogilag kiterjeszkedett azokra a Habsburg tartományokra, melyek a történelem folyamán korábban is a magyar koronához tartoztak. Vagyis a magyar nemzet Magyarországon belül az „államnemzetet” alkotta: az állam hivatalos nyelve a magyar volt, s noha a liberális felfogásnak megfelelően egyénileg minden állampolgár használhatta anyanyelvét, az állami kultúrpolitikában, a bürokráciában a magyar nemzeti szempontok domináltak. Azaz a magyar nemzet, illetve a magyar uralkodó réteg uralmi helyzetben voltak a magyarországi szlovák, román, német, szász, horvát és szerb nemzetiséggel szemben. Ugyanakkor az államközösségen belül folytonos küzdelemben álltak a Habsburg örökös tartományokkal, illetve azokkal a Bécsből eredő politikai-gazdasági törekvésekkel, amelyek a Habsburg-Monarchia egységes államszervezetének kiépítése, a Gesamtmonarchie felfogás szellemében a magyarok önál-

² La Hongrie. Cartes et nations géographiques, historiques, ethnographiques, économiques et intellectuelles 48. – Pro Hungaria. Magyarország igazsága, szózat a békekonferenciához. Kiadja a pozsonyi magyar tudományegyetem. Pozsony, 1918. 64. – *A debreceni magyar tudományegyetem szózata a művelt világ egyetemeihez.* Debreczen, 1918. 32. – A magyar kérdés történeti szempontból tekintve. Írta: *Domanovszky Sándor ny. r. tanár Bp.*, 1920. 40.

lósági, nemzeti törekvéseit minduntalan vissza akarták szorítani. Amíg egyfelől nem akart a magyar politikai vezetés tudomást venni a nemzetiségek nemzeti törekveiről, addig folyton sértve érezte magát, ha Bécs ugyanígy nem volt hajlandó a magyar nemzeti szempontokat akceptálni.

Magyarország helyzetének másik sajátossága az volt, hogy az összeomlást nyomban forradalmak követték, először a polgári demokratikus forradalom, majd a Tanácsköztársaság, s ez a tény — noha a forradalmakat ellenforradalom követte — enyhén szólva nem ösztönözte az európai nagyhatalmokat a magyar uralkodó osztályok területi-nemzeti igényeinek kielégítésére.

Az 1920-ban aláírt békeszerződések gyökeresen új helyzetet teremtettek Közép-Kelet-Európában, s mindenekelőtt a magyar nemzeti fejlődés számára. Mintegy tragikomikus mozzanataként a történelemnek, létrejött a most már független Magyarország, de úgy, hogy egyidőben ezzel a korábbi államterület majd 70%-át, lakosságának több mint felét veszítette el. S ami azután ellenkezőjére fordította a magyar és a szomszédos nemzetek korábbi viszonyát: a történeti Magyarország magyar anyanyelvű lakosságának mintegy 40%-a került az új Magyarország területén kívülre, s lett most már az új államokban kisebbséggé, nemzetiséggé. Vagyis a térség nemzeteinek fejlődési irányai, melyek már a XIX. század derekától feszegették a Monarchia és a történeti Magyarország államkereteit, a Monarchia felbomlásával ismét szembekerültek egymással. A historiográfiai és módszertani célzatú tanulmány kereteit teljesen szétfeszítené, ha belebocsátkoznánk annak kimutatásába: mennyire és hogyan szorította ez a „politikai tény” a magyar nemzeti fejlődést tragikus ellentmondásokba, vergődés felé, miként szorította a XX. század államhatalmi apparátusának kiépülése, kiterjedése a társadalmi élet mind nagyobb részére az „új” kisebbségeket a korábbi államrendszerrel is keményebb harapófogóba, s miként töltődött újra, miként erősödtek meg a térség nacionalizmusaiban a retrográd elemek, nemzedékekre előrevetítve a nemzeti ellenségeskedések árnyékát. A magyar történetíró, aki — eltekintve a korabeli Magyarországon kiszorítása miatt sem lényeges szerepet játszó marxista történetfelfogástól — nemzeti alapon nézte az emberiség történelmét, szenvedélyesen élte át a számára a történelemből is hihetetlennek tűnő „nemzeti tragédiát”. Ahogy a dualizmus korának történetírása sohasem tudott megszabadulni a hol közvetlenebbül, hol áttételesebben hangot kapó közjogi kérdésektől s az ezekhez kapcsolódó történeti érvrendszerek hálózatától, úgy a Trianont átélő magyar történész sem tudott, s nem is tudhatott megszabadulni a nemzeti sokkhatástól.

Hogyan hat e nemzeti átrendeződés a magyar történetírára, hogyan alakítja a magyar történészek koncepcióját Közép-Kelet-Európa népeinek történetéről, s miként fogható meg most már forrásszerűen a politikatörténeti tény kisugárzása a történeti szaktudomány egészére? Már a részelemzéseket megelőző kérdésfeltevés is szükségessé teszi, hogy szemügyre vegyük azokat a tényezőket, amelyek a hatás közvetítésében egyáltalán szerepet kaphatnak, s kaptak a trianoni béke korának Magyarországn.

Történetíró, ideológiai közeg, tudománypolitika

A trianoni sokkhatásnak mindenekelőtt azokat a mozzanatait kell felvillantani, amelyek a korabeli történetírást mint szaktudományt érték. A kor történetírása, mely a politikai események, a háborúk, az országgyűlések történetét tárgyalta elsősorban (nem

kis mértékben természetesen a magyar nemzeti dicsőséget keresve azokban), Magyarország területeinek ilyen elvesztésével szinte egész *történeti* színpadát veszítette el. A határokon kívülre került a törökellenes végvári harcok, az előszeretettel tárgyalt középkori hódítások helyszíneinek jelentős része, a Bécsellenes élel annyiszor megénekelte függetlenségi háborúk több színtere, a török időkben, a XVI–XVII. században az önálló magyar államiség szimbólumának tekintett Erdély, az ország történetileg korábbi politikai fővárosa, Pozsony. S a történeti színpad színpalái – a várak, építmények, templomok –, melyekre mint a magyar nemzet államalkotó képességeinek bizonyítékaira oly szívesen hivatkozott az 1918 előtti magyar történetírás, most elsüllyedni látszottak. Ugyanakkor elveszni látszottak a magyar történelem forrásai is. Hiszen a magyar történelemre – éppen a központi hatalom viszonylagos gyengesége miatt is – a központi igazgatási szervek iratanyagai csak bizonyos vonatkozásokban jelentenek elsődleges forrásanyagot. Az a kutatónemzedék, amely a feltétlen forrástisztelet korában nőtt fel, s a legtermészetesebbnek gondolta akármely kicsiny politikai eseményt is nyomkövetni, ha kell, a nyugat-európai levéltáraktól, könyvtáraktól a belgrádi, sőt a lassan kutathatóvá váló konstantinápolyi levéltárakig, nehezen tudta elfogadni a Monarchia s különösen a Magyarország felbomlásával előállott helyzetet a történeti kutatás terén. Az pedig bizonyára ismert, hogy az 1920-as évek elején a szomszédos államok levéltáraiban kutatni szinte lehetetlen volt, mint ahogy a Magyar Országos Levéltárban is furán néztek volna akár ugyanarra a román Lupas Jánosra vagy a cseh Emil Kroftára, akik néhány évvel korábban még ugyanazon levéltári asztalnál kapták magyar kollégáik kezéből a cseh vagy a román történelemre vonatkozó középkori okleveleket vagy a korájukori aktákat.

Szinte a szó szoros értelmében e történészek *személyét* is érintette Trianonnak egy *társadalomtörténeti következménye*: a magyar középrétegek katasztrofális egzisztenciális válsága. Mivel az állam hivatalos nyelve korábban magyar volt, ezért a hivatalnok- és értelmiségi kar, ha nem magyar anyanyelvű volt, gyorsan asszimilálódott. De azt is tudjuk, hogy nagy részük csak magyarul tudott. Így a magyar állam összeomlása után a szomszédos országokhoz került területek értelmiségi-hivatalnok kara megindult Magyarország felé: állását, hivatalát, lakását, társadalmi presztizsét veszítve el. A magyar történészek, levéltárosok pedig szinte kivétel nélkül a Monarchia középrétegeiből kerültek ki, s már ezért is kitermelődött mindegyikben egy társadalmi sorsközösségérzés a menekültekkel. Nem szólva most arról, hogy a századelőn képzett történészek sajátos módon elsősorban a többnemzetiségű területekről származtak, a személyi levelezésekből minduntalan kiderül a számszerűen sohasem megfogható tény: szinte minden magyar „középosztálybelinek” volt rokona, hozzátartozója az elszakadt területeken, s így a hazai történészeknek is. Ennek alapja kétségtelen az a mindeddig nem eléggé vizsgált összefüggés, hogy a Monarchia értelmiségi-hivatalnok rétege, ha horizontálisan rendkívül kiterjedt és vegyes volt is, vertikálisan legalább ennyire zárt.

Ugyanakkor elveszni látszott a magyar *történetíró közönségének* nagy része is éppen ezen társadalmi mozgás következtében: a színvonalas értelmiséggel rendelkező polgárosult, iparosodott vidéki városok közönsége a történeti munkák elsőszámú fogyasztójává nőtte ki magát a századfordulóra.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a történetírói koncepcióalkotásra a méltányolt-nál sokkal erősebben ható szellemi, *ideológiai közeget* sem, amely a technicizált kultúrában a mindennapi tudat szintjén szinte észrevétlenül tapossa ki a társadalomtudós számára

is egy-egy gondolatmenet útját. A tömegkultúrának e sajátossága, hogy egyszerre nagy mennyiségben és azonos szabványok szerint juttat el gondolati fordulatokat, standardizált szövegeket a társadalom széles rétegeihez, újságok, felhívások, plakátok útján, s azután mindezek már mint köztudat, mint társadalmi-ideológiai igény jutnak vissza a kitermelők szintjére – éreztette hatását a történettudományban is. A tudományos közéletet elárasztják a különböző „honmentő” revíziós ligák, szövetségek meghívói: hol azért keresik meg az Akadémiát, hogy adományozzon szalagot és képviselője tűzze fel azt a Magyarország Területi Épségének Védelmi Ligája zászlójára, hol az elszakadt területeket szimbolizáló szobrok leleplezésén kell megjelennie a tudományos világ képviselőjének. Kialakulnak a történeti sloganok, szimbólumok, sőt előadástípusok is: az Erdélyi magyar-székely szövetség a székely légió szerepéről tart előadást, a Délvidéki Liga és a Muraközi Szövetség a XVII. század híres horvát bánjának, Zrínyi Miklósnak emlékét kívánja „a nemzet köztudatában állandóan ébren tartani”, ápolni. Célja, mint írja, a Jugoszláviához került Muraköznek és „a magyar hazához törhetetlen hűséggel ragaszkodó lakosságának érdekei megóvása” akkor, „amikor az ország ugyanolyan kétségbeesett helyzetben vergődik, mint Zrínyi Miklós idejében”.³ De ugyanilyen történeti sloganné vált pl. a mohácsi csatavesztés (és a középkori magyar állam felbomlása), valamint Trianon állandó párhuzamba állítása. Egy-egy revíziós töltésű *történelmi szimbólummá* merevedik III. Béla, mint a három tenger által határolt középkori magyar birodalom kiépítője, a magyar vitézséget a keleti határokon képviselő I. László, a Trianon utáni belső építőmunka igényének jelképe, Széchenyi István, a türelmes nemzetiségpolitika historizált alakja, I. István. Gondolom, nem szorul itt bizonygatásra, hogy ezek a nap mint nap újságokban, előadásokban elhangzó történelmi sloganek mennyire befolyásolták a történetiséget – mint említettük: legtöbbször anélkül, hogy ez tudatosult volna benne – a szaktudományos munkák megfogalmazása közben is. Különösen, ha egyéb – a már említett – társadalmi-tudati tényezők mintegy alkalmassá is teszik ezek észrevétlen befogadására.

S itt kell röviden utalnunk a revíziós propaganda és a magyar történelem idézése közötti, már korábban is említett összefüggésre: miért volt ennyire történeti ihletettséggel e propaganda? Azt hiszem, nem egyszerűsítjük le túlságosan a köznapi gondolkodás egyébként bonyolult mechanizmusait, ha azt mondjuk: elsősorban azért, mert a békerendszer besorolása ellen az egyetlen kifogástalannak látszó érvrendszer a *történeti érvelés* volt. A gazdasági megfontolásokat Magyarország együtt tartása érdekében, visszajára is lehet fordítani, az etnikai érvek csak részben voltak használhatóak, hiszen az elszakadt területeken a magyar lakosságnak csak kisebbik része élt egy tömbben a határok mellett, s e téren egyébként is a nemzetiségek relatíve fölényben voltak. Maradt tehát a történeti indoklás: a valós történeti együttlés, a történetileg kialakult közös kultúra, közös történeti hősök, a vállalva együtt harcolás történeti mitizálása. S egészében: a múlthoz fordulás mindig egy dicsőbbnek látszó, a „magyarság nagyságáról tanúskodó” időszak idézését jelentette. A magyar történelem idézése jobban politikum lett, mint korábban bármikor.

Ha korábban utaltunk arra, hogy Trianon és a történeti Magyarország szétesése milyen sokkot idézett elő az értelmiség s így a történetírók gondolkodásában is, s milyen

³A zászló-szalagról RAL. Főtitkári iratok 722/1920. Az „elszakításra ítélt területeket” szimbolizáló szobrok leleplezéséről uo. 770/1920. – A Zrínyi idézet: uo. 390/1920. Ugyanitt a Délvidéki Liga és a Muraközi Szövetség meghívója és az akadémiai Zrínyi-ünnepség szervezéséről (ad 390/1920).

erősen megnövelte a történeti érvek súlyát az 1919 után uralomra kerülő rendszer ideológiai közegében, akkor nyugodtan elmondhatjuk, hogy ezeknek a köztudatot alakító tényezőknek a hivatalos ideológia szintjére emelésében, majd abban, hogy befolyással voltak a háború utáni korszak történeti munkáinak, sorozatainak tematikájára, témaválasztására, abban nagy szerepet játszottak az 1919 utáni tudománypolitika intézményrendszerének, mindenekelőtt a bennünket érdeklő *történettudomány intézményeinek kialakítása* s az 1920 utáni Magyarország helyzetének megfelelő ideológiai alaptézisek *programszerű* összefoglalása a szaktudomány részére.⁴

A magyar történettudománynak egy központi szervezete volt, a Történelmi Társulat, amely alapítványokból tartotta fenn magát, s így erősen függvénye volt a támogató arisztokrácia és a köznemesi réteg nézeteinek. A társadalmi-politikai, történelmi reprezentációt is ellátó Társulat mellett a történettudományt valójában a levéltárak tisztviselői, az egyetemi oktatók művelték. 1919 után azonban változott a helyzet: a Társulat élére még a háború utolsó éveiben kerülő gróf Klebelsberg Kuno államtitkár nagyszabású tervet dolgozott ki a tudományos kutatás állami kézbevitelére. Mint kultuszminister (1922-től) összevonja a tudományos intézményeket s mint a történelem iránt szenvedélyesen érdeklődő politikus létrehívja az első történettudományi intézetet Bécsben. Az újkori magyar történelem forrásainak kiaknázására, a legnagyobb gazdasági nehézségek közepette kiadóvállalatot alapít a tudományos kiadványok – mindenekelőtt a történettudományos kiadványok – részére, nagyszámú ösztöndíjat ad a fiatal magyar történészeknek az európai országokba. Véghezviszi, hogy az Országos Levéltár ne belügyi, hanem kultuszminisztériumi hatáskörbe kerüljön, ami gyakorlatilag tudományos intézménnyé változtatta a levéltárt. Politikai-társadalmi befolyását felhasználva a magyar újkori történelem programszerű feltárására sorozatot indít *Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris* címmel. A sorozat, amelynek kiadásánál foglalkoztatták – s ezzel jelentős mértékben anyagilag is segítették – a korszak szinte minden számottevő történészét, bevallottan illeszkedett egy politikai-ideológiai konstrukcióba.

Ez az eszmerendszer abból indult ki, hogy Magyarország számára 1919 után gyökeresen új helyzet állott elő Közép-Kelet-Európában. A nemzeti törekvések korábbi célja, az osztrák–magyar államközösség tagadása már nem aktuális, tehát egy új nacionalizmusra, ahogy Klebelsberg nevezte, „neonacionalizmusra” van szükség.⁵ A nemzet fő gondja most már az új állam berendezése, intézményeinek, kultúrájának rendszerezett kiépítése kell hogy legyen: azaz egy ún. pozitív alkotó nacionalizmus, mely nem merülhet ki többé az osztrák–magyar Habsburg-ellenességben. Ugyanakkor a nemzeti kérdés súlypontja – noha erről a miniszter, a társulati elnök beszédei politikai okokból nem szólnak, csak a kézíratos programtervezetek, feljegyzések – áthelyeződik a magyar nemzet és a volt nemzetiségek, a szomszéd népek együttélésének témakörére.

S mivel Klebelsberg a történetiség és a napi politika korábban említett köznapi szinten történő együttmozgását, a történeti érvekben rejlő lehetőséget felismerte, programszerűen hirdeti, hogy a történelem idézése „nem retrospektív, a múltakba visszate-

⁴ *Glatz Ferenc*: Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány. Századok, 1969. 5–6. sz.

⁵ Elnöki megnyitó beszéd. Mondotta dr. gr. *Klebelsberg Kuno* a Magyar Történelem Társulat 1928. május 10-én tartott évi rendes közgyűlésén. Századok, 1928. 4–6. sz. 593–604.

kintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő, melynek ha ismerete és szeretete a lelkekből kivész, akkor a nemzet olyan, mint az emlékezőtehetségét veszített ember, aki nem okul, hanem oktalanul rohan a veszedelembé, a veszébe. A társadalom tehát önmagát, saját rendjét védi, ha történetírását pártolja”.⁶ E mondat, mely különböző variációkban visszatér a korabeli politikai beszédekben, már jelzi, milyen helyet kap a történettudomány a politikai-ideológiai programban. Hosszan elemezhetnénk most természetesen a politikai-történeti programtöredéket, rámutathatnánk már bizonyított forradalomellenességre, hogy miként rejlik a történelemnek mint erkölcsi erő idézésének háta mögött a nemzetietlennek mondott proletárforradalom elítélése, s azt is hosszan lehetne taglalni: társadalmilag mennyire konzervatív álláspontot képviselt mindez a kor közgondolkodásában.⁷ Témánk szempontjából fontos: a nemzeti történelem aktív társadalmi mozgósító erejének kiemelése, a történelem, s így az azt vizsgáló tudományszak, a történettudomány helyének meghatározása, elhelyezése a rendszer politikai ideológiájában. De Klebelsberg továbbmegy: felismeri, hogy a társadalmi mozgósító erő sokkal inkább az újkori, mintsem a középkori témákban rejlik. A hozzánk közelebb eső korok története magyarázhatja meg a jelen helyzetünket — mondja —, s a megindítandó hatalmas forráskiadványsorozat két központi témáját jelöli meg: a XVIII. századtól a belső államberendezkedések történetének és a nemzeti, nemzetiségi kérdés történetének feltárását. Az előbbiekből születnek az újkori magyar közigazgatás történetének dokumentumkötetei, az utóbbiakból a nemzetiségi kérdés történetének kiadványai. Mindkettőn érződik az összeomlás utáni Magyarország fő nemzeti gondja: egyrészt a független állam apparátusának kiépítése, másrészt a nemzetállami kereteknek széthullása. Vessünk egy pillantást a bennünket most közelebből is érintő utóbbira.

Nemzeti-nemzetiségi kérdés a történetírásban

Az elmondottak után nem érhet bennünket váratlanul az, hogy a magyar történetírásban a nemzeti problematika szinte elsöprő erővel minden más háttérbe szorít. Nem arról van szó, hogy korábban a történetírás nem állott volna ún. nemzeti alapokon s nem feltétlenül nemzeti keretek között gondolkodott volna. De a felbomlás előttihez képest felerősödik s megváltozik tartalma is. Ez a felerősödés nemcsak a már említett nagy történettudományos programon érződik, azon, hogy a Fontes sorozat köteteként megszületik a magyar nemzettudat történetének egyik máig legfontosabb alkotása, az Iratok a magyar államnyelv történetéhez, illetve hogy a magyar nemzettudat talán legnagyobb-XIX. századi klasszikusának, Széchenyi Istvánnak műveit, iratait hatalmas kötetekben adják ki, hanem a történeti irodalom egészének bizonyos deformításán: azon, hogy a magyar történetíráson belül háttérbe szorul — ha egyes esetekben átmenetileg is — a századelő több, európai szintre emelkedett művelési területe. A filológia, ha rövid időre is, de a székelykérdés s bizonyos mértékig ezzel összefüggésben a hunprobléma rabja lesz (amelyben mint ismeretes, a fő kérdés: vajon a székelyek nevezhetők-e a hunok és a magyarok rokonainak s hogy ők voltak-e Erdély — a most már, 1920-ban Romániához

⁶ Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai. Bp. 1927. 37.

⁷ Balogh Sándor: A bethleni konszolidáció és a magyar neonacionalizmus. Történelmi Szemle, 1962. 3–4. sz.

csatolt Erdély – őslakosai), s figyelemre méltó, hogy a korábban hatalmas pénztörténeti munkákat, társadalomtörténetet író Hóman Bálintnál a gazdaság- és társadalomtörténet szinte teljesen a háttérbe szorul; a korábban majd minden munkájába ragyogó gazdaságtörténeti fejezeteket illesztő Marczali Henrik most a „Béke könyvében” dolgozik (ahol hatalmas politikatörténeti anyagon kimutatja a trianoni békéről, hogy igazságtalansága egyedül áll a békekötések történetében),⁸ a korábban filológiai, de mindenekelőtt máig alapvető középkori gazdaságtörténeti tanulmányokat író Domanovszky, mint említettük, a Területvédő Liga részére írja meg a magyarság és a nemzetiségek harcának történetét, az általa szerkesztett Századok pedig bőven ismerteti a békeszerződés elleni broszúrákat, az összeomlás körülményeiről írott pamfleteket, majd a külföld számára nemzeti céllal egy rövid magyar történetet, s csak később tér vissza eredeti témáihoz.⁹ És ugyanígy említhetjük a művelődéstörténeti iskola teljes szétesését. Amikor Nyugat-Európában már a szociológiával együtt a modern társadalomtörténet bontogatja szárnyait, Magyarországon a történeti irodalom tematikáit a nemzeti témák, s elsősorban a politikatörténet határozza meg. Ami ez alól kivétel, a valóban magas szintű településtörténet – megalapítója Mályusz Elemér – végeredményben bevallottan annak köszönhetette kifejlődését, hogy alkalmas volt a történeti Nagy-Magyarország geográfiai-történeti egységének bizonyítására, amint kötetei is az elszakított megyékről íródtak. Tegyük hozzá: nagy tudományos alapossággal.

De nem lényegtelen az a *változás* sem, ami a *történeti irodalom nemzetfelfogásában* is lejátszódik. Arról már szóltunk, hogy a politikai ideológia síkján hogyan fogalmazódik meg ez a váltás: a magyar nacionalizmus fő kérdése már nem a Bécs-ellenes közjogi harc. A történetírásban is szinte egy csapásra megszűntek a függetlenségi harcokkal kapcsolatos kutatások, illetve a hagyományos témák áttranszponálódnak: a függetlenségi harcok kultusza – mely a Monarchián belül szinte uralta a politika-történetírást – megszűnt, s a függetlenségi nacionalizmus most a nemzetiségi kérdésben találta meg Bécs-ellenességének kielégítését; s Erdély történetének kutatása sem csak a Habsburgoktól független magyar állam témájára szűkült, hanem „kitágult” a szervesen az anyaországhoz tartozó Erdély bemutatására, Erdélynek, mint az európai és a magyar kultúra XVI–XVII. századi kapcsolata megtestesítőjének megrajzolására.

A legnagyobb változás az állam és nemzet viszonyának beállításában mutatkozott. Az 1919 előtti magyar történetírás – összhangban a már említett államnemzet politikai-ideológiai alapelvével – az államot tekintette kulcskategóriájának. A magyar állam kezdetektől erős volta egyrészt historizálta azt az önállóságot, amelyet a Habsburgok országai között, a birodalmon belül Magyarország mindig szeretett volna magának biztosítani, másrészt bizonyítani hivatott, hogy az államot a magyarok lakták. Ez utóbbit természetesen az ország nem magyar népeivel szemben. Erre az alapgondolatra fűződött fel az a nagyszabású munka, mely az Árpádok államát tárgyalta (benne a magyarság államalkotó képességét bizonyítva a középkorban itt élő más népekkel szemben), majd mindenekelőtt

⁸ *Marczali Henrik: A béke könyve. A múlt tanulsága.* Bp. 1920.

⁹ Vö. erre a *Századok* 1919. 1–2. sz. 74–79. l. (Itt maga Domanovszky ismerteti a propaganda iratok közül a történeti vonatkozásúakat.); 3–10. sz. 171–174. l.; 1921. 1–5. sz. 94–100. l.; 6–10. sz. 259–261. l. Megjegyzendő, hogy a *Századok* általában meglepő gyakorisággal tér vissza a kortörténeti irodalomnak a Monarchia felbomlását, a világháborút és a forradalmak történetét érintő broszúra-irodalom ismertetésére. – Domanovszky német nyelvű magyar történelme: *Die Geschichte Ungarns von Alexander Domanovszky.* München und Leipzig, 1923.

a magyar országgyűléseknek előszeretettel tárgyalt története, tanúsítva mintegy, hogy a Habsburg király alatt is az ország legfontosabb politikai szervében, az országgyűlésben a magyarok maguk alakították mindig sorsukat. Ez a felfogás azután – jórészt a német történetírás hatására – a századelőn fel is építette állam- és nemzet-történeti konstrukcióját: a magyar államot a magyarok alkották, s annak feladata hatalmával, apparátusával az országon belül a magyarság nemzeti érdekeit képviselni. A magyar állam a magyar nemzet szentebb kincse – mondja. – Az állam azonban 1918–1920-ban szétesett, sőt a magyarság jelentős részei más „államalkotó” nemzetek mellett nemzetiségekké lettek, tehát az államnemzet elvvel nem lehetett mihez kezdeni 1920 után. S most ugyanaz a Szekfü Gyula, aki a fentebbi alapgondolatot megfogalmazza a magyar állam történetéről 1916-ban, 1920-ban hatalmas történeti esszéjében (a Három nemzedékben) már a nemzet erkölcsi erejét, a tudatos nemzetszeretetet tartja egy nemzet, s így a magyar nemzet életében a legfontosabbnak, s néhány évvel korábbi elveit – anélkül természetesen, hogy önmagát bírálná – formális felfogásnak mondja. A magyar történetírás – ha nem akart lemondani a határokon túlra került magyarságról – az államot és nemzetet nem hozta egymással szoros kapcsolatba, s az állam szerepe a két világháború közötti kutatásokban háttérbe szorul, illetve a belső közigazgatás, intézmények történetére korlátozódik. Az azután „természetes”, hogy egy csapásra megszűnnek a – szakmailag egyébként rendkívül fontos – országgyűlés-történeti kötetek és tanulmányok.

Annál nagyobb teret kap a *nemzetiségek történetének* – illetve egy aspektusának, a magyarság és a nemzetiségek viszonyának – kutatása. Az „egy aspektust” azért kell hangsúlyozni, mert ezek a kutatások nem a korábbi Magyarország nemzetiségeinek – románok, szlovákok, szerbek – történelméről folynak, hanem a *nemzetiségi kérdésről*.

A magyar történetírásban volt természetesen hagyománya a nemzetiségtörténeti kutatásoknak. Ezek – most már mondhatjuk: természetesen – mindig függvényei voltak azoknak a nemzeti-politikai összeütközéseknek, amelyek a XIX. században lejátszottak a magyarság és a nemzetiségek között. A politikai viták azonnal megjelennek a történetírás területén is: ilyen összefüggés áll fenn az 1840-es években kiéleződött horvát–magyar ellentétek és a horvát kérdés első történeti tárgyalása között magyar nemzeti szempontból, s ugyanígy együttmozognak a Monarchia és a történeti Magyarország utolsó időszakájának politikai küzdelmei a történetírással. De a Magyarország területén együttélő nemzetek jelenkori (azaz XIX. századi) együttélésének mikéntjéről kialakított álláspontja határozta meg azt is, hogy a történetíró hogyan közelítsen a témához. Az a liberális felfogás, amely az egy politikai nemzet ideáját természetesen nem feladva, mégis messzemenő engedményeket kívánt tenni a nemzetiségek nemzeti fejlődésének, jobbra valóban a magyarországi nemzetek (nemzetiségek) történetéről írt. Ilyenek: Szalay László tanulmánya az 1860-as években a szerbekről, Margalits Ede tanulmányai, Zsilinszky Mihály írásai; de ilyenek azok a kötetek is, melyek az első világháború előestéjén, a nemzetiségekkel való politikai megegyezés politikájától indítva születtek az egyes magyarországi nemzetiségekről: ezek mind (külön kötetben a ruténekről, szlovákokról stb.) a nemzetiségek „an sich” történetét, etnikumuk, politikai intézményeik fejlődését adják elő, természetesen azzal a végső kicsengéssel, hogy a magyarság és a nemzetiségek együttélését a történeti Magyarország keretein belül minél inkább elfogadtassák.¹⁰ A tanulmányok másik típusa

¹⁰ Gondolunk itt a *Szabó Orest* által szerkesztett, az 1910-es években, a Tisza-féle nemzetiségpolitika-hoz kötődő *Nemzetiségi Ismertető Könyvtár* köteteire.

azt igyekezett állandóan bizonygatni, hogy a magyaroknak idetelepülésük elsőbbségénél fogva van joguk a politikai vezető szerepre. Ahogy az éledő közép-kelet-európai nemzeti mozgalmak, különösen a szerbek, horvátok, románok történelmükhöz fordultak és politikai törekvéseiket – valós vagy nem valós – történeti érvekkel igyekeztek alátámasztani, úgy a magyar politikai irodalom, s ennek nyomán a történeti irodalom is a „történeti jog” fegyveréhez nyúlt.¹¹ Csak éppen arra nem gondolt senki sem, hogy a XIX. századi nemzeti ellentétek valódi társadalmi-gazdasági és politikai alapjainak végeredményben semmi objektív kapcsolata nincs a „történeti jog” konstrukcióival, s hogy egy nemzet fejlődése a XIX. vagy a XX. században egyáltalán nem áll összefüggésben azzal, hogy ki mikor települt be egy területre, s hogy a másik a történeti körülmények során csak később „települt oda”. Ha van összefüggés, akkor ez nem más, mint az aktuális nemzeti törekvéseknek a történeti propagandával történő alátámasztása, vagyis a nemzettudat hibás konstrukcióján belüli összefüggések.

Nos, az összeomlás utáni helyzet félretolta e kérdésfeltevéseket. A békeszerződések időszakában még megtalálhatjuk az előranciazt „történeti jog” érveléseket, a háborús vereség, az összeomlás, majd a békeszerződés ténye azonban újabb irányt ad a történeti érdeklődésnek. Mint ismeretes, amikor a Monarchia felbomlását nem katonapolitikai, egyetemes történeti összefüggésekbe és a térség kis nemzetei önállósulási törekvései eredményeként próbálták beállítani, hanem valamiféle szent igazságszolgáltatás beteljesülésének, akkor elhangzott először az érv: a Monarchia, de különösen Magyarország rosszul bánt nemzetiségeivel, ezért igenis „jogos” a feldarabolás. S a magyar történeti irodalom azonnal ráállt a támadás hullámhosszára: a napi sajtótól a történeti szaktudományig a főkérdés a nemzetiségtörténeti kutatásokban az lesz: bizonyítani, hogy a magyarok mindig is jól együttéltek az országban levő más népekkel, illetve a magyar nemzetiségpolitika mindig méltányos volt a nemzetiségekhez. Azt, hogy valójában miként ítéltjük meg a monarchiabeli nemzetiségpolitikát, külön stúdium tárgyalja. A mi szempontunkból itt lényeges: a magyar történeti irodalom 1920 után a nemzeti kérdést még jobban összeköti a nemzetiségi kérdés történetével, hiszen úgy látja, hogy felbomlása, szétesése történetileg ide vezethető vissza: igaz, hogy hátat fordít a „történeti jog” poros érveinek, de nem képes a nemzetiségek „an sich” történetének kutatására, hanem a nemzetiségi kérdést helyezi középpontba. Vagyis azt, hogy az ország nem magyar népei milyen szerepet játszottak a magyar nemzeti fejlődésben, és ezzel összefüggésben a magyar kormányok nemzetiségpolitikáját vizsgálja.

A nemzetiségtörténet ilyen felfogása magyarázza azt is, mikor, hogyan kerül az a magyar történetírás most már tudománypolitikai szinten meghirdetett programjába. Az újkori magyar történelem forrásainak kiadása ugyanis – ha igen szerény méretekben is – 1918 februárjában, a háború idején merül fel már a háború utáni időre gondoló Klebelsberg programjában. Ekkor még csak áttételesen, a magyar történelem vallásügyi és telepítési politikájáról készítendő forráskötetek témájaként. A forradalmak és az összeomlás utáni első programtervezetben egészen csekély formában kap helyet a nemzetiségi problematika; csak az Ausztriával való vitás kérdés, Burgenland történetének megvilági-

¹¹Vö erre Karácsony János tanulmányait a horvát és román történetírás ellen, illetve „összefoglaló” munkáját: A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig. Nagyvárad, 1916.

tásával. 1920 októberében viszont – 3 hónappal a trianoni békeszerződés aláírása után – hirtelen a program középpontjába került a nemzetiségek és a magyarság összeütközésének története 1849-ig valamint – a szabadságharc és a kiegyezés között. A következő fél évben azután még tovább differenciálódik a program: minden egyes nemzetiségi kérdés reformkori története önálló kötetet kap, s egy másik figyelemre méltó jelenség: mindinkább 1848–1849 kerül a kötetek tematikájának középpontjába. 1848–1849, *a magyarság és a nemzetiségek összeütközésének első nagyobb korszaka*, mely mintegy historizált előképévé válik annak a szembekerülésnek, mely a magyarok és a térség szomszédos nemzetei között 1918–1919-ben bekövetkezett.^{1 2}

S ezzel a kör bezárult. Azok az ellentétek, melyek a XIX. században újra és újra szembeállították Közép-Kelet-Európa kis népeit, az ellentétek feloldásának imperialista hatalmi, területszerző módon történő kísérlete révén 1919–1920-ban létrehívták a kis népek újabb évtizedekre kiterjedő, a korábnál még élesebb ellentéteit. Élesebbeket, mert a *nemzeti ellenségeskedések* most már a Monarchia romjain létrejött államalakulatok külső és belső *hatalmi apparátusának közreműködésével állami szintre emelkedtek*. A területi-nemzeti átalakulásokból kétségtelenül óriási veszteségekkel kikerülő Magyarországon a konzervatív polgári ellenforradalmi államrendszer kiépülése folytán a történeti tudat, a politikai ideológia s ennek intézményrendszere is „elfoglalta” a maga pozícióját a politikai frontokon: az „irányított” köztudat, majd a szervezett tudománypolitika révén programszerűen állította a történetírás középpontjába a magyarság és nemzetiségei, a magyar nemzet és a vele együttélő szomszédos nemzetek szembekerülését. . .

^{1 2} Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára. A Magyar Történelmi Társulat iratai. – Valamint: Károlyi Árpád, Domanovszky Sándor Klebelsberg Kunóhoz intézett levelei. Uo. Levelestár.